

چند نکته از میراث حدیث شیعه

*
سید مهدی جهرمی

که سرحد امکان و طاقت بشری است، و در سنت امانت و وثاقت محظور نیست، متن کتاب را از تحریفات نساخت بپیرایید و آن را چنان به صلاح بازآرد که از زیر قلم مؤلفش بیرون آمده باشد، نه اینکه هر کجا غلطی انگاشت، از پیش خود کلمتی بسازد و تصرّفی کند که روح صاحب تألیف از آن بی‌خبر و بی‌بازر باشد... یعنی مثلاً کسی که می‌خواهد کتابی را در فن طب و صیدله یا فلسفه و هندسه و هیئت و نجوم به نثر فارسی قدیم تألیف شده است تصحیح کند، باید در آن علم و در ادب فارسی، هر دو به حقیقت استادی و مهارت داشته باشد، و آنکه در یکی از این دو فن ضعیف و پیاده باشد، همچنان مرغ یک پر است که به قول مولوی:

مرغ یک پر زود افتد سرنگون باز برپرّد دوگامی یا فزون

چه بسیار از صناید علم و ادب را سراغ داریم که در مثل همان طایر یک بال بوده و چون به تصحیح متون علمی یا نظم و نثر قدیم دست یازیده‌اند، دچار هفوات و اشتباهاتی شده‌اند که «بضحک منها التکلی». با این حال پیداست که از نوکاران اندک بضاعت چه زاید! این نیز حکایت درد استاد مرحوم شادروان جلال الدین همایی بود که در دومین شماره آینه میراث درج شده بود.

حرکت رو به رشد احیای متون کهن، که چند سالی است شتاب افزونتری یافته، قابل تقدیر و ستایش است و به همه دست اندرکاران این امر، اعم از مصحح و ناشر و نمونه‌خوان و حرف‌چین و... دست مریزاد می‌گوییم و توفیق روزافزون ایشان را در این خدمت بایسته و شایسته فرهنگی آرزومندم. اما نکته‌ای که نباید از آن غافل شد، اینکه مبدا در این حرکت میمون و پرشتاب، عمق و دقت علمی فراموش شود و خدای ناکرده کارهای عرضه شده آن چنان از آب در بیابند که مشمول این تعبیر خردمندانه استاد اهل ادب، مرحوم محمد قزوینی شوند: «نسخ خطی همچنان مخطوط باقی بماند، هزار بار بهتر از آن است که مغلوب چاپ

«عیب عمده محققان فرنگی این است که کار بقاعده می‌کنند و در هر کاری آدابی و ترتیبی می‌جویند. به خلاف فضلاء ما که گردن به هیچ قاعده و قانونی نمی‌گذارند و در هر جا، هر چه دلشان می‌خواهد می‌گویند... این همه زحمت و مرارت را محقق فرنگی، برای آن در تصحیح و نقد متون تحمل می‌کند که گمان می‌کند، این کار قاعده‌ی و ترتیبی دیگر ندارد. بیچاره، کار را بر خودش سخت می‌گیرد و برای همین است که نقد و تصحیح یک کتاب، برای او گاه بیست سی سال مدّت می‌گیرد. غافل، که فضلاء و ادیبان ما به یمین همت و مجاهده و به برکت شهود و مکاشفه راههایی آسان‌تر برای این کار یافته‌اند و برای همین است که به آسانی می‌توانند سالی سه چهار کتاب بزرگ را که هر کدام از آنها برای فرنگی، کار یک عمرست تصحیح و مقابله کنند. ماشاءالله! حقیقت این است که برای فضلاء و ادیبان ما، اصلاً کار به این دشواری که فرنگی‌ها گمان برده‌اند نیست. آخر تصحیح کتاب کهنه، چه فرقی دارد با غلط‌گیری روزنامه و مجله؟»

آنچه خواندید و نکته‌های فراوان (یا بهتر است بگوییم درد دل‌های فراوان) دیگری از زبان مرحوم دکتر عبدالحسین زرین‌کوب در شماره ۱۰-۱۱ همین نشریه به چاپ رسیده بود.

لازم می‌دانم سخن بزرگ دیگری را نیز از شماره‌های پیشین آینه میراث نقل کنم تا عرایض بعدم را مدلل‌تر سازم:

«.. عمل تصحیح غیر از مقابله کردن نسخ است... در این عمل علاوه بر مقابله و عرض نسخ، باید شخص مصحح در علم و فنی که موضوع کتاب است، چندان احاطه و تبخّر و قوه تشخیص و فهم و استدلال داشته باشد که مواضع غلط را از صواب و نسخه‌های راجح را از مرجوح تمیز بدهد، و با تثبیت و تنقیح و نهایت بذل جهد و استفرغ وسع تا آنجا

* پژوهشگر متون قرآنی و روایی.

شود، زیرا که این عمل در واقع خیانتی است که به فرهنگ کشور می‌شود و حقی بزرگ از علوم و معارف بشری را تضعیف می‌کند، چه: قدر مسلم زبانش این است که دیگر کسی به این زودی‌ها در فکر تصحیح آن کتاب نمی‌افتد، و پس از چندی که بر این حال گذشت و اغلاط در اذهان رسوخ یافت و سیم دغل به جای زر ناب رایج گردید، بلای استدراکش اضعاف زحمتی است که باید در تصحیح خود کتاب کشید.»

یکی از تلاش‌های پرنمر در حوزه متون دینی، مجموعه دفاتر میراث حدیث شیعه است که تا امروز هشت دفتر آن به زیور طبع آراسته شده و مراحل رشد و تکامل را پله پله طی می‌کند. دفتر هشتم این مجموعه، که همچون دفاتر پیشین در بخش‌های مختلف تدوین شده شامل رساله‌های زیر است:

بخش اول: متون حدیثی

۱- الاربعون حدیثاً / ابراهیم بن سلیمان قطیفی / قرن دهم

بخش دوم: شرح و ترجمه حدیث

۲- المکنون فی حقائق الکلم النبویة (بخش دوم) / ابو محمد

روزبهان بقلی شیرازی / قرن هفتم

۳- گنج گهر (ترجمه منظوم نثر اللثالی) / ندیمی / قرن نهم

۴- الحاشیة علی اصول الکافی / المولی محمد امین الاسترآبادی /

قرن یازدهم

۵- شرح دعای «یا من تحل» / ناشناخته

بخش سوم: اجازات

۶- اجازه ملا احمد نراقی به ملا علی آرانی

۷- شرح الاحوال من البداية الى المال / ملا علی آرانی / قرن سیزدهم
بخش چهارم: معرفی نسخه

۹- ایجاز المقال فی علم الرجال / فرج الله بن محمد الحویزی / قرن یازدهم

این مجموعه نقاط قوت و برجستگی‌های فراوانی دارد که به مجال وسیعتری برای بیان آن نیاز است، در این کوتاه سخن، تنها به چند انتقاد مختصر و فهرست‌گونه بسنده می‌کنیم به امید آنکه در مجلدات آینده میراث حدیث شیعه شاهد رفع آنها باشیم:

۱- در کتاب‌های علمی و تحقیقی که بصورت مجموعه چاپ می‌شوند، رسم بر این است که در اولین مجلد مقدمه جامعی درج می‌کنند و در آن محتوای مجموعه و شیوه جمع‌آوری مواد و روش تدوین و در صورت لزوم

رسم الخط و اختصارات و... را به تفصیل بیان می‌کنند، جز آن در ابتدای هر مجلد نیز مقدمه کوتاهی شامل مسایل ضروری، که خواننده برای ارتباط با متن به آنها نیاز دارد، و یا حداقل اختصارات و علائم و... می‌آورند.

میراث حدیث شیعه نیز به پیروی از این شیوه نیکو در ابتدای جلد اول مقدمه‌ای کوتاه آورده و به محتوای این مجموعه اشارتی کرده است. اما با توجه به اینکه میراث حدیث شیعه، شامل متون کهن تصحیح و احیا شده می‌باشد، شایسته بود درباره روش تصحیح و مسایل فنی مربوط به آن همچون شیوه ارجاعات و پاورقی‌ها و رموز به کار رفته در متن و پاورقی‌ها و... توضیحاتی داده می‌شد.

همچنین لازم بود در ابتدای هر جلد توضیح مختصری می‌آمد (هر چند در ابتدای برخی دفترها توضیحاتی آمده، اما یکدست و کامل و برآورنده نیاز خواننده نیست).

۲- مجموعه‌های این‌چنینی معمولاً به صورت یکدست و با شیوه واحد ویراستاری می‌شوند، برای آنکه خواننده در هر جلد و هر مقاله یا رساله‌ای، نیازمند مراجعه و یافتن شیوه خاص نویسنده یا مصحح آن مقاله یا رساله نباشد. دقت در مجلدات مختلف میراث حدیث شیعه می‌نمایاند که چنین

یکدستی بر این مجموعه حاکم نیست.

د - حجم مقدمه‌های محققان رساله‌های مختلف نیز نشانگر عدم وجود شیوه واحد تدوین شده برای مجموعه است و گاه با متن رساله نیز تناسب و تطابق ندارد. شاید اعداد گویاتر باشند.

رساله	صفحات مقدمه	صفحات متن
اول	۹	۱۳
دوم	۳	۱۰۱
سوم	۵	۱۳۳
چهارم	۴۴	۱۳۰
پنجم	۳	۱۷
ششم	۲	۱۲
هفتم	۷	۱۷

نگاهی به دفتر هشتم این نایکدستی را - حتی در یک دفتر و بالاتر از آن در یک رساله تصحیح شده توسط یک محقق - می‌نمایاند:

الف - در مقدمه رساله الأربعون حديثاً آمده: «... متن مصحح موجود کتاب الامالی را به عنوان نسخه اصل انگاشتیم و نقل‌های قطیفی را با آن مقابله و تصحیح کرده و در پی نوشت با نام «المصدر» از آن یاد کرده‌ایم.» اما در پاورقی‌ها به جای «المصدر» «امالی» و «المصادر» نیز آمده است. بنگرید ص ۲۰ پاورقی‌های ۳ و ۴ و ۵، ص ۲۲ پاورقی ۲، ص ۲۵ پاورقی ۵، ص ۲۸ پاورقی‌های ۳ و ۴، ص ۲۹ پاورقی‌های ۲ و ۳ و ۷.

ب - شیوه نمایاندن ضبط نسخه مورد استفاده مصحح (نسخه اساس) نیز در پاورقی‌ها یکدست نیست، چنانکه در جایی «فی النسخة» و جایی «فی الأصل» آمده است.

ج - مقدمه همین رساله به زبان فارسی است و متن رساله به زبان عربی، رساله بعد نیز عربی است با مقدمه فارسی، اما رساله چهارم، عربی است با مقدمه عربی. این نیز حاکی از عدم وجود شیوه واحد در مجموعه است.

ه - محتوای مقدمه‌ها نیز همگونی ندارد. چنانکه در یک مقدمه به تفصیل، به زندگی و آثار مؤلف اشاره شده و حتی نسخه‌شناسی آثار دیگر مؤلف غیر از متن درج شده در دفتر هشتم میراث حدیث شیعیه نیز به تفصیل بحث شده (رساله الحاشیه علی اصول الکافی) و در مقدمه‌ای دیگر (رساله گنج گهر) تمامی زندگی‌نامه مؤلف در هشت سطر بیان شده و به دیگر آثار احتمالی وی نیز هیچ اشاره‌ای نشده است.

۳ - بر اساس سنتی نیکو، در مقدمه آثار تصحیح شده به نسخه‌شناسی متن، نسخ مورد استفاده و شیوه تصحیح پرداخته می‌شود. بررسی این مسأله در دفتر هشتم میراث حدیث شیعیه می‌نمایاند که در اغلب رساله‌ها به این مسأله توجه درخور نشده و این کاستی بزرگی است که می‌باید در دفترهای بعد رفع شود.

۴ - یکی از اصول غیر قابل تردید در تصحیح متون، رعایت امانت و ارائه متنی پیراسته از تحریفات و تصحیفات است «چنانکه از زیر قلم مؤلفش بیرون آمده‌باشد»^۲

البته «... دایره‌ی امانت و امانتداری علمی، در تصحیح متن‌های مختلف، متفاوت است و مثلاً در یک دستنوشته فارسی سده پنجم، علی‌المعمول، حتی در بردارنده خصائص رسم الخطی هم می‌شود؛ حال آنکه در مورد دستنوشته متأخر، معمولاً کار بدین حد پیچیده نیست.»^۳ اما آنچه در این دفتر به چشم می‌آید یکدستی در رعایت نکردن امانت، چه در متون متقدم و چه در متون متأخر است و نیز بی‌دقتی در استنساخ از نسخه‌ها، فراوان وجود دارد.

اگر خواننده نکته‌بین همان صفحات اول و آخر نسخه‌های خطی را که در انتهای مقدمه هر رساله جا گرفته‌اند به دقت با متن مقابله کند، پی به میزان قابل توجه خطا می‌برد و اگر خطاها به همین قیاس در همه متن تکرار شده باشند که جای تأسف دارد. برخی نمونه‌ها را متذکر می‌شوم که

کتاب نثر اللیلی

ممدان صانع لطیف خبیر
 «... بوحاش ز رفیق سپه قدم
 عرش چون خاک در زده است
 ذات پاکل منزه از اشته
 نولش را بدایتی نبود
 چه ز دست وزبان ما آید
 کجمن آئینه برو اسحصه
 ما کجا و شیور رتابینه
 با چرخ کبریا و جاه و جلال
 که کند خاک را سب و صبر
 بکنی خاک جان ایسان هم
 نیست با کبریا و او شده است
 وَصَدُّهُ لَأَنَّكَ الْاَلَا اللهُ
 و آخرش را نهایتی نبود
 که پاس و شناسش را شاید
 که بد و غایب است کل شنا
 ز دنیا ما و بعینه و نادانی
 عقل خود شدت ز ما طقه لال

یا خطای در ضبط کلمه‌های رخ داده و یا خطای کاتب یا نویسنده متن اصلاح شده، بدون اینکه دکری از آن رفته باشد و در پاورقی یا مقدمه، اشاره‌ای به این‌گونه اصلاحات شده باشد:

صفحه	متن چاپ شده	نسخه خطی
۲۰ / ۳	شرعه	شرعه
۲۰ / ۶	بن	ابن
۲۰ / ۸	أسأل	أساءل
۲۰ / ۱۱	رحمة الله	رحمة الله
۱۵۴ / ۸	سطح عرشش مسافت	سطحه شش مساحت
۱۵۴ / ۹	خواب	خواست
۱۵۴ / ۱۰	اوناش	اوناش
۲۲۸ / ۲	جهان	جنان
۲۲۸ / ۳	ونیم	ونیم
۲۲۸ / ۷	گشتی	کشتی
۲۲۸ / ۸	دواست	دوست
۴۱۵ / ۲	[زا]	[زاید است]
۴۱۵ / ۹	[دعا]	[زاید است]
۴۱۵ / ۱۲	صلات	صلوة

[نکته قابل توجه اینکه دو کلمه پس از این، لفظ صلوات (جمع صله) آمده و تغییر رسم الخط، موجب بدخوانی و بدفهمی دو کلمه می‌شود.]

۴۶۰ / ۵	قاتل	علی قاتل
۴۶۰ / ۱۱	لئن	ولئن
۴۶۰ / ۱۵	الشهیربه	الشهیر به
۴۶۱ / ۳ و ۹	بعضی	بعض
۴۷۴ / ۱۲	سال ۱۲۲۲	سنه ۱۲۲۲ هزار و دویست و بیست دو
۴۷۴ / ۱۴	دو سال و کسری	دو سال کسری
۴۷۴ / ۱۵	سال ۱۲۲۴	سنه ۱۲۲۴ هزار و دویست و بیست و چهار
۴۷۵ سطر آخر	روز	یوم
۴۷۶ / ۱	ربیع الثانی	شهر ربیع الثانی من شهر سنه
۴۷۶ / ۳	باشم	باشم الهی آمین
۴۷۶ / ۷	یک ماه	مدت یکماه
۴۷۶ / ۹	ولی النفع	انه ولی النفع

اگر مصححین محترم یا سرپرستان مجموعه گرانقدر میراث حدیث شیعه بفرمایند که این اغلاط چندان مهم نیست و آسیبی به اصل و محتوای مطالب نمی‌رساند، عرض خواهیم کرد، اگر همین حجم خطا و

بی‌دقتی در همه رساله تکرار شده باشد، از کجا می‌توان یقین داشت در مواضع حساس و مهم مرتبط با محتوای رساله نیز خطا روی نداده باشد؟ و چه ضریبی از اطمینان نسبت به صحت و اصالت متن وجود دارد؟

۵ - تحقیق کافی حول همه رساله‌های منتشره در مجموعه صورت نگرفته است. برای نمونه بنگرید به مقدمه رساله شرح دعای «یا من تحل» که از مؤلفی ناشناخته است و محقق محترم، مقدمه‌ای بسیار کوتاه و نارسا بر آن نگاشته و حتی از تعیین تقریبی زمان تألیف و یا کتابت نسخه نیز هیچ اطلاعاتی به دست نداده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. آینه میراث، شماره ۲، ص ۹۶.
۲. اشاره به کلام شادروان استاد جلال الدین همایی که در ابتدای مقاله نیز آمد.
۳. راهنمای تصحیح متون، جویا جهانبخش، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۷۸، ص ۳۳.

شرح دعای یا من تحل
 مبتدیه همیشه منور و دعا و صدقه الصدق و مرض حاجت و سعادت و برکت
 نجات که آیت شگفت بینات و نهایت رحمت بلایات و نجات
 و توفیق و عافیت و کمال درونی و بیخ کلمه بیخه و کلامه در کمال کمال
 بسؤال زبان برض و احوال کشید و بیخه و اید و انوار کمال
 ابواب نجات محفوظ و یکبار اری لشریف و انوار و سبب نجات
 محفوظ است بطایب و اری خود ساز و در خوان کانت لیر و حبه
 الداع و الامهان ملاوت ابلت نمبر این خطه هر مرد ابرانی میل
 و یکانی بر بی کر و روز و نام و دو و صدات نیز مرد و در پیش او قبلی
 اصل و ما تدر بر سر من الی الله و ما تدر در کما افی فتنی بر من با کما
 تا کعبه سبب تا و او ای ارضی رسول الله و منور و از فرشتگان و زمان
 تنجو کلمات و کلمات و کلمات و کلمات و کلمات و کلمات و کلمات
 و کلمات و کلمات و کلمات و کلمات و کلمات و کلمات و کلمات
 در رخ دریاست صلوات الله علیه علی الاطینین العالمین المسترین

کتابخانه